



The Translation Faults in our Stars: Referințele lui Shakespeare la astrologie și traducerea lor în română

Anca-Simina MARTIN

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Litere și Arte
“Lucian Blaga” University of Sibiu, Faculty of Letters and Arts
Personal e-mail: ancasiminamartin@gmail.com

The Translation Faults in our Stars: Shakespeare's References to Astrology and their Romanian Translations

William Shakespeare's plays abound with references to astrology. As a contemporary of renowned Renaissance astrologers and astronomers such as Johannes Kepler, Nicolaus Copernicus and John Dee, living and writing at a time when the science of the stars was at the height of its popularity, the Bard used the celestial bodies and their movement as a means to foreshadow the development of his plays and to give additional insight into the personality of his characters and their motives. Yet, not a few are the occasions in which the playwright, through his dramatis personae, also contends their influence upon human behaviour. By drawing parallels between his astrological references and their autochthonous translations, what the present article aims at achieving is to elicit scholarly interest in the manner in which Romanian translators have handled this aspect of Shakespeare's rhetoric.

Keywords: astrology, references, Romanian, Shakespeare, translation.



În ciuda numeroaselor descoperiri care au avut loc în cursul domniei Reginei Elisabetei I, la acea vreme științele erau departe de a se fi separat de domeniile oculte. Astronomia și matematica coexistau cu astrologia, alchimia, dar și credința în existența vrăjitoarelor, zânelor și a spiritelor, de exemplu. Așa se face că, deși recunoscută pentru progresele făcute în, printre altele, studiul aștrilor și anatomie, perioada elisabetană este totuși caracterizată de istorici ca fiind una profund marcată de superstiții (Sheavyn 189). La baza acestui verdict stau trei factori importanți; unul din ele se crede a fi acela că longevitatea istorică a acestor convingeri ar fi fost socotită drept probă solidă în favoarea legitimității lor. Astrologia datează încă din vremea vechilor sumerieni, fiind menționată adesea, ca vrăjitoria și alte astfel de practici, în Biblie, cartea de căpătâi a elisabetanilor (Smith 2-3). Cel de-al doilea

este reprezentat de nevoia de a pune unele evenimente, inexplicabile la acea vreme, pe seama unor mecanisme revelate exclusiv inițiaților.

Astfel că, din dorința de a-și reafirma controlul asupra fenomenelor aflate dincolo de capacitatea lor de înțelegere, elisabetanii, asemenea predecesorilor lor, invocau cauze supranaturale în încercarea de a-și explica, de exemplu, recoltele deosebit de sărace din prima jumătate a anilor 1590, dar și repetatele puseuri ale epidemiei de ciumă bubonică care au marcat iremediabil perioada cuprinsă între 1592 și 1594 (3). Un alt motiv care, potrivit istoricilor, ar fi contribuit la popularitatea ezoterismului în rândul poporului englez de atunci îl constituie golul lăsat de reformele aduse Bisericii Anglicane: lepădarea de practicile Bisericii Catolice a dus și la o reconfigurare a atribuțiilor preoților care, de exemplu, nu mai puteau efectua



Sursă foto: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:William_Shakespeare_1609.jpg

exorcizări, fapt care a condus la creșterea interesului pentru domeniile oculte (4).

Desconsiderată încă de la începuturile Creștinismului, interzisă chiar printr-o bulă papală de Sixt al V-lea în 1586, astrologia a supraviețuit Evului Mediu întunecat în cercuri relativ restrânse, precum și în mănăstiri, urmând ca în Renaștere, prin intermediul almanahurilor tipărite anual, să reajungă la publicul larg. Aceste culegeri de efemeride, prognoze meteorologice, sfaturi medicale și recomandări agricole erau percepute ca manifestări ale „astrologiei naturale”, ramură a acestei discipline care era tolerată de Biserică încă din timpul lui Toma de Aquino (Lea 438). Deși nivelul de popularitate pe care l-au atins acestea în secolul al XVI-lea nu poate fi cuantificat, se speculează că „vânzările de almanahuri au ajuns să depășească până în 1620 pe cele înregistrate la toate celelalte categorii de cărți” (Lawrence-Mathers 36). Nu de aceeași clemență s-a bucurat însă celălalt subdomeniu al său, „astrologia judiciară”, care pretindea că poate prezice parcursul unui parteneriat de natură personală sau politică, stabili momentul prielnic întreprinderii unei acțiuni sau prefigura evenimente sociale ca războaiele (Versluis 97-98). Cu toate acestea, se apela adesea la valențele ei divinatorii, utilizarea sa în acest scop fiind răspândită în rândul clasei muncitoare, a nobilimii și regalității deopotrivă.

Aflăm din jurnalele lui Simon Forman, controversatul erborizator elisabetan căruia datorăm cronici pe marginea felului în care *Macbeth*, *Poveste de iarnă* și *Cymbeline* se jucau în timpul vieții Bardului (Dutton 282), că deși onorariul practicat pentru acest tip de servicii nu era deloc modic, consultațiile pe care le-a oferit în ultima decadă a lui 1500 atingeau, în chiar

aceste condiții, frecvența de două mii pe an (Howard Traister 58-59). John Dee, cunoscutul matematician, contemporan și el cu Shakespeare, a rămas cunoscut, în calitate de astrolog, prin prisma statutului clientelei sale; se știe că, la sfatul lui Robert Dudley și cu încuviințarea lui William Cecil, Elisabeta I a apelat la ajutorul său specializat pentru a alege data și ora încoronării sale, invitându-l mai apoi la curte pentru a tălmăci semnele cometei din 1577 (Schechner 122). Însă în ciuda relațiilor strânse cu apropiatii Reginei și a lungii domnii relativ liniștite a acesteia, Dee nu a reușit să obțină o poziție importantă în administrația elisabetană (Clulee 122). Ba mai mult, la niciun an de la urcarea pe tron a lui Iacob I, a căzut cu totul în dizgrație, fiind catalogat drept vrăjitor și acuzat public că ar fi conjurat diavoli (Parry 115).

Statutul incert al astrologiei și al celor care o practicau în vremea Bardului este reflectat fidel și de atitudinea personajelor sale față de acest domeniu. Romeo, îndrăgostitul „lovit de soartă” cum îl descrie Shakespeare, atribuie dispariția timpurie a Julietei „blestemul[ui] stelelor prea reci [și] nemiloase” (Iosif 29, 299), reliefând astfel concepția potrivit căreia astrologia exclude existența liberului arbitru. Potențialul caracter predictiv al acesteia reiese din monologul lui Bedford care deschide *Partea I* a piesei *Henric al VI-lea*; în discursul său, stele sunt percepute ca „piaza rea a morții” Regelui Henric al V-lea, iar cometele sunt înfățișate drept vestitori ai decăderii împăraților (Solacolu 123). În *Iulius Cezar* însă, Shakespeare propune o altă abordare a problematicii naturii deterministe a astrologiei; deși folosește în continuare conceptele cu care operează această disciplină în scopuri dramaturgice, acesta introduce, prin personajul lui Cassius, ipoteza că, de fapt, „[g]reșala [...] nu-i în steaua noastră” (Stern 18), ceea ce demonstrează că, încă de atunci, existau voci care susțineau că astrele predispun, iar omul dispune. Așa se face că Edmund, principalul antierou din *Regele Lear*, condamnă „nebulia lumii” care crede că planetele anulează liberul arbitru, lansându-se într-o diatribă împotriva celor care „învinui[esc] de toate relele [...] soarele, luna, stelele” (Dauș 31).

Solilocviurile ca cele două din urmă au servit, începând cu secolul al XVIII-lea când interesul pentru astrologie a scăzut simțitor, drept dovezi grăitoare că disciplina astrilor n-ar fi fost decât „o simplă nebulie trecătoare a acelor vremuri și deci nu a lui Shakespeare însuși” (Coleridge 179). Nu același verdict a fost dat însă de alți cercetători, care susțin că doar dacă sunt judecate izolat, aceste discursuri pot fi socotite ca atacuri la adresa credibilității acestei ramuri a astrologiei. Priscilla Costello, de exemplu, consideră că, analizate prin prisma contextului general al piesei în care se găsesc, discursurile de această natură joacă un rol premonitor, în pofida aparentei lor superficialități (25). În a sa

Shakespeare și stele, autoarea aduce argumente puternice în favoarea acestei teorii; deși Cassius proclamă existența liberului arbitru, iar complotul împotriva lui Cezar este dus la bun sfârșit, pierde înfruntarea cu moștenitorul acestuia, Octavian, și se sinucide alături de Brutus (24). Pe de altă parte, desfășurarea acțiunii din *Regele Lear* învederează claritatea taboulului astrologic pe care însuși Edmund și-l creionează; credința în aștri îi pare un țap ispășitor inventat de oameni pentru a se degreva de responsabilitatea propriilor comportamente deviate, dar când își defăimează fratele, își trădează tatăl și cochetează cu ambele fiice mai mari ale lui Lear, nu face decât să confirme predispoziția către răutate și desfrâu pe care i-o conferă atât zămislirea-i sub Coada Dragonului, cât și nașterea sub Ursa Mare (25).

Dacă astfel de răsturnări de situație probează ipoteza conform căreia Shakespeare ar fi crezut în astrologie, rămâne un subiect de intensă dezbateră academică, dar cunoștințele aprofundate pe care acesta le deținea în acest domeniu nu pot fi puse sub semnul întrebării. În *Vis de-o noapte în miezul verii*, de exemplu, Puck descrie animozitățile dintre Oberon și Titania printr-o referință la aspectul astrologic disonant de careu (*MND* 2.1.30). Claudius, unchiul lui Hamlet, apelează la configurația cosmică de conjuncție când îi vorbește lui Laertes despre sentimentele lui pentru Gertrude (*Ham.* 4.6.14-16). În *A douăsprezecea noapte*, dramaturgul merge până-ntr-acolo încât să utilizeze instrumentarul acestei discipline în scopuri umoristice: potrivit lui Sir Andrew Aguecheek, Taurul stăpânește inima, dar și torsul, iar în viziunea lui Sir Toby Belch, acesta patronează coapsele și picioarele (1.3.110-19), erori care, după cum Johnstone Parr remarcă, „le sesiza până și cel mai ignorant spectator elisabetan”, dar care reprezintă „un tip de umor care scapă auditoriului modern” (61).

Simpla prezență a acestor referințe în piesele Bardului, dublată de folosirea lor specializată, vine ca dovadă suplimentară în favoarea teoriei conform căreia Shakespeare cunoștea importanța pe care contemporanii săi o acordau acestui domeniu. Astfel că o exploatează în contexte dintre cele mai diverse: pentru a plasa o piesă în timp și a marca trecerea acestuia, drept mărturie stând steaua menționată în *Hamlet* (1.1.35), despre care astronomul Tycho Brahe crede că ar fi fost o supernovă vizibilă în 1572 (Costello 27), în scopul potențării credibilității personajelor sale prin asocieri între ele și aștrii care patronează trăsăturile lor de caracter, precum în cazul lui Edmund din *Regele Lear*, dar și pentru a face trimitere la teze filozofice adânc înrădăcinate în simbolistica astrologică ca în *Totu-i bine când sfârșește bine*, unde se vorbește despre cele șapte vârste ale omului (2.7.146-173), concept aflat în strânsă legătură cu cele șapte planete cunoscute la vremea aceea (29).

Alți specialiști merg și mai departe, lansând teoria

că unele piese ale dramaturgului ar fi, de fapt, alegorii astrologice în toată puterea cuvântului. Probabil cea mai des citată ca exemplu în acest sens este *Romeo și Julieta*. E drept, referințele la astrologie abundă în această operă, de la cele mai generale ca descrierea celor două personaje principale în Prolog prin sintagma „star-crossed lovers”, ce poate fi tradusă *ad literam* ca „îndrăgostiții uniți de o stea nenorocoasă”, până la cele chiar foarte specifice precum comparația Julietei cu Soarele (2.2.3), dar alți autori consideră că această piesă, în ansamblul ei, este o metaforă. Dovada pe care o aduc în sprijinul acestei ipoteze este modul în care este caracterizată opera pe coperta Primului Cuarto— „an excellent conceited tragedy” sau altfel spus, „o excelentă tragedie cu dublu sens” (Brown, para. „Two Houses of the Zodiac”).

În accepțiunea acestor voci, Mercurio este nimeni altul decât Mercur antropomorfizat (Levy 57), obârșia lui Tybalt ca membru al casei Capulet, asociată cu semnul Leului (Walker, para. 25), este întărită de felul în care îl descrie Mercurio ca fiind „ceva mai mult decât craiul pisicilor” (Iosif 131), iar prin raportare la Julieta, Rozalina devine întruchiparea Lunii (Costello 42). Al doilea indiciu solid cum că această piesă are avea un puternic fundament astrologic vine, speculează ei, imediat după modul în care este caracterizată ea; în „Prolog”, structurat pe scheletul unui sonet, primul vers nu trimite, în viziunea lor, doar la originea socială a celor doi îndrăgostiți, ci propune în același timp și o reprezentare astrologică a descendenței lor. Așa se face că „Two households, both alike in dignity” n-ar face de fapt trimitere doar la statutul privilegiat al familiilor lor, ci și la conceptul de case astrologice care adăpostesc planete în demnitate (Brown, para. „Two Houses of the Zodiac”). Dacă în limba engleză, Shakespeare a reușit să includă aceste două sensuri într-un singur vers, se cade a se analiza dacă traducătorii săi români au ajuns la aceeași performanță:

Two **households**, both alike in **dignity**, [...] (P.1.1)

A două **neamuri mândre** veche ură. [...] (Iosif 29)

Două **vechi neamuri**. Ura nu se frînge [...] (Teodorescu 505)

Două **mari familii** din Verona [...] (Tomuș 11)

Înainte de toate însă, este necesar să se explice noțiunile astrologice de „house” și „dignity” după cum reies ele din manualele și dicționarele englezești și românești. Deborah Houlding, astrologa de origine engleză care s-a preocupat, printre altele, de adnotarea *Astrologiei creștine* a lui William Lily, volum apărut pentru prima oară la puțin peste treizeci de ani după trecerea în neființă a Bardului, definește în termeni succinți termenul de „houses”, care apare tradus la Mihaela Dicu, omoloaga sa română, prin „case” (2008: 329), ca fiind „împărțirea spațială a unei hărți astrale

în douăsprezece secțiuni, fiecare dintre aceste diviziuni fiind folosită cu referire la un sector sau domeniu de viață („Houses”). Conceptul de „dignity”, pe de altă parte, se ramifică în alte subnoțiuni; tălmăcit de Dicu prin „demnitate”, astrologa română îl folosește, la fel ca Houlding și astrologii contemporani cu Shakespeare („Dignities”), pentru a trimite la „plasamentele care [...] fortifică” o planetă, clasificându-l în demnități esențiale, „care nu depind de factori externi”, ci de afinitățile pe care le au planetele cu anumite zodii și accidentale, „care depind de conjuncturi specifice” (2013: 64-65).

S-a speculat nu de puține ori că această interpretare a primului vers nu este motivată doar de amplasarea sa în contextul sintagmei „îndrăgostiților uniți de o stea nenorocoasă”. De altfel, Doica menționează că Julieta va împlini paisprezece ani în ajunul sărbătorii lui San Pietro (1.3.17), adică pe data de 31 iulie, ceea ce denotă că eroina este nativă Leu. Ținând cont că Romeo o asemuiește cu Soarele, stăpânul acestui semn, iar acest luminător se află în domiciliu, deci în demnitate esențială, în zodia Leului (Dicu 2013: 65), rezultă că ipoteza conform căreia primul vers din „Prolog” face referire atât la statutul social al caselor Capulet și Montague, cât și la reprezentarea lor astrologică este una validă.

Nu aceeași interpretare este dată însă de traducătorii români. După cum lesne se observă din fragmentele citate mai sus, niciuna dintre tălmăcirile acestui vers nu conțin cuvintele „demnitate” și „casă” care, folosite în sens denotativ („Demnitate”, „Casă”) și interpretate metatextual, ar fi putut reda atât sensul propriu, cât și pe cel ezoteric al acestei porțiuni de text. Astfel că, în necunoașterea teoriei expuse anterior sau în pofida ei, cei trei traducători menționați mai sus îl înlocuiesc pe „dignity” cu un adjectiv, atașându-l lui „households”. Deși apelează la două substantive și trei adjective distincte pentru a tălmăci în limba română termenii „households” și „dignity”, nicio parte de vorbire dintre cele pe care le propun traducătorii menționați mai sus nu redă dublul sens intenționat de Shakespeare. De mai mult succes par să fi avut parte totuși în cazul autoportretului astrologic al lui Edmund:

Edm. [...] My father compounded with my mother under the **dragon's tail**, and my nativity was under *ursa major*; so that it follows I am rough and lecherous. 'Sfoot! I should have been that I am had **the maidenliest star** in the firmament twinkled on my bastardizing [...] (1.2.144-149)

Edmund. [...] Oare din vina vreunui astru sunt eu crunt și pătimaș? Ttt! Dar tot așa ar fi fost dacă **cea mai feciorească stea** din ceruri ar fi tremurat din gene la nașterea bastardului Edmund!... (Miller-Verghi 31)

Edmond. [...] Tata și mama s-au însoțit sub „**coada Balaurului**” și nașterea mea căzu sub „**Ursa-Mare**”; de-aici urmează că trebuie să fiu un rău și-un stricat. Ei! Aș fi fost ceea

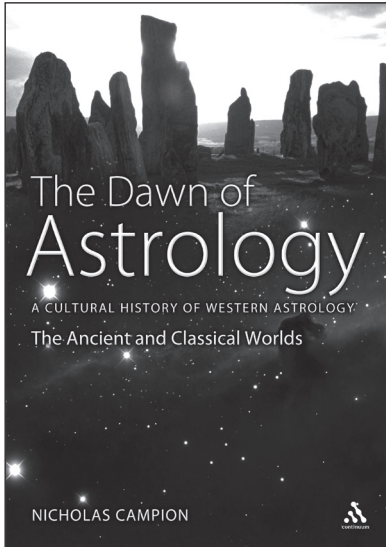
ce sunt chiar dacă **cea mai feciorelnică stea** a cerului lucea în clipa zămislirii mele din flori! (Dauș 31)

Edmund. [...] Tata a intrat în conjuncție cu mama sub **coada Dragonului**, și eu m-am născut sub **Ursa major**, rezultă de aici că sunt rău și iubăreț. Zău că aș fi fost așa, chiar dacă bastardul de mine se năștea în **zodia Fecioarei**. (Gheorghiu 117)

Cu toate că nu crede în predestinare, Edmund dovedește că deține un bagaj de cunoștințe din acest domeniu destul de consistent. Potrivit lui Deborah Houlding, Coada Dragonului, cunoscută și ca Nodul Sud (Dicu 2008: 285) sau Catabibazon la antici (Lily 49), se definește ca „punctul de intersecție al orbitei Lunii cu planul eclipticii [orbita Pământului]”. „În astrologia tradițională”, cea practică în vremea Bardului, „Nodul Sud este echivalentul maleficelor”, adică al lui Marte și Saturn („Nodes”), indiciu cum că, încă de la momentul concepției, acest personaj era sortit să joace un rol antagonic. Despre influența Ursei Mari asupra unui nativ, Ptolemeu spunea că „dă o fire calmă, precaută, suspicioasă, bănuitoare, stăpânită, răbdătoare, dar neliniștită sufletește, foarte mânioasă și răzbunătoare când e stârnită” (qtd. in Robson 62), ceea ce amintește într-o mare măsură de personalitatea lui Edmund. Cât privește steaua strălucitoare la care face referire în ultima parte a discursului său, astrologul de origine britanică Nicholas Campion postulează că aceasta ar trimite de fapt la Venus într-o poziție privilegiată în tema natală a individului (129).

Mihnea Gheorghiu însă, așa cum reiese din traducerea sa, răstălmăcește această referință, cel mai probabil pentru a evidenția și mai mult indisponibilitatea lui Edmund de a depăși voit sau nu predispozițiile care i-au revenit la naștere. Ceea ce pare să-i fi scăpat traducătorului în acest caz este faptul că, în astrologie, zodia Fecioarei nu este neapărat sinonimă cu pudoarea. Stăpânită de Mercur, masculin și feminin în același timp, acest semn mutabil tinde să confere un caracter imprevizibil, chiar înclinat spre promiscuitate, în anumite circumstanțe („Mercury”). Mai mult, în această zodie, steaua pe care o reperează Campion ca fiind Venus este de fapt în cădere, adică debilitată esențial, ceea ce arată încă o dată că Gheorghiu a interpretat greșit identitatea acestui astru (Dicu 2013: 65). Pe de altă parte, Gheorghiu redă fidel în limba română trimerile la Ursa Major și Cauda Draconis, ambele tălmăcirii pe care le propune regăsindu-se în lucrări ale unor astrologilor din acest spațiu geografic sau în traduceri românești ale celor de peste hotare (Robson 61-62, Dicu 2008: 286). Se cade menționat în acest context și că dovedește ingeniozitate în tălmăcirea verbului „compounded” prin expresia „a intrat în conjuncție”, dând naștere astfel unui reușit joc de cuvinte licențios pe temă astrologică.

Predecesorul său, Ludovic Dauș, optează în



schimb pentru traducerea *ad literam* a referinței la planeta Venus și a trimiterii la constelația Ursa Mare. Nu același lucru se poate spune însă despre “the dragon’s tail” pe care îl domesticește, tălmăcind cuvântul „dragon” prin românescul „balaur”, oferind astfel o interpretare mai mult poetică decât corect terminologică a acestei porțiuni de text. Miller-Verghi, pe de altă parte, adoptă o poziție extremă, expurgând cu totul tabloul astrologic al momentului concepției și nașterii sale și înlocuind aceste secvențe cu genericul „vreunui astru”. Se poate observa, pe de altă parte, că păstrează shakespeareianul „the maidenliest star”, sintagmă care-și pierde însă o bună parte din bogăția de expresie prin dispariția contextului astrologic care o susținea în varianta originală a acestui discurs.

Traducerile propuse pentru aceste două referințe astrologice, care se numără printre cele mai des citate trimiteri în lucrările ce studiază portretizarea și utilizarea acestui domeniu în opera lui Shakespeare, arată faptul că, în context nostru geografic și de situație deopotrivă, această componentă a retoricii dramaturgului și proporțiile pe care le capătă în piesele sale nu au fost încă pe deplin înțelese. Astfel că multe dintre comentariile sale astrologice sunt sacrificate în numele prezervării sensului denotativ al textului shakespeareian, drept mărturie în acest sens stând traduceri românești ale alegoriei astrologice din „Prologul” la *Romeo și Julieta*. În alte cazuri, ca cel al lui Miller-Verghi, de exemplu, ele dispar cu totul, reducându-se la o vagă mențiune la un astru fără nume. Puține nu sunt nici situațiile în care aceste referințe sunt răstălmăcite, asemenea celei la „the maidenliest star” în traducerea lui Gheorghiu, din rațiuni retorice, îndepărtându-se de înțelesul lor astrologic adevărat cu scopul de a potența un alt element al discursului. Există însă și cazuri când unele astfel de trimiteri sunt traduse fidel, în chiar aceleași contexte în care altele apar modificate sau chiar nu se regăsesc deloc.

Ceea ce denotă această discrepanță uriașă este faptul

că funcțiile pe care le îndeplinește acest ansamblu de concepte în piesele Bardului sunt insuficient conservate în traducerile produse în limba română. Acest fenomen se poate datora, pe de-o parte, lipsei de materiale critice pe această temă; deși acest aspect al retoricii shakespeareiene apare menționat adesea în literatura de specialitate, este tratat pe larg în lucrările astrologilor ca Priscilla Costello și Nicholas Campion și nicidecum în cele ale angliciștilor, teatrologilor sau traductologilor, în ciuda rolului important pe care îl joacă în construcția dramatică a pieselor lui Shakespeare. Tălmăcite fidel, prin raportare la precedentele de traducere create de manuale de astrologie clasică scrise sau traduse în limba română ca cele citate în lucrarea de față, aceste referințe ar permite confruntarea textului shakespeareian cu compediile de astrologie elaborate în vremea dramaturgului, ceea ce ar duce negreșit la un nivel de înțelegere și apreciere a operei sale mai apropiat de cel accesibil contemporanilor acestuia.



Bibliography:

- “casă.” Def. 43. *DexOnline.ro*. Micul dicționar academic, 2010, accesat la 30 octombrie 2017.
- “demnitate.” Def. 4. *DexOnline.ro*. Dicționar explicativ al limbii române, 2009, accesat la 30 octombrie 2017.
- Campion, Nicholas. *A History of Western Astrology. The Medieval and Modern Worlds*. Vol. 2. Londra și New York: Continuum, 2009.
- Cluelee, Nicholas. *John Dee’s Natural Philosophy: Between Science and Religion*. Ed. 2, New York: Routledge, 2013.
- Coleridge, Samuel Taylor. *Lectures and Notes on Shakespeare and Other English Poets*. Vol. 1. Londra: George Bell and Sons, 1908.
- Costello, Priscilla. *Shakespeare and the Stars: The Hidden Astrological Keys to Understanding the World’s Greatest Playwright*. Lake Worth: Ibis P, 2016.
- Dicu, Mihaela. *Astrologie Orară: Horoscopul Întrebărilor despre Dragoste, Succes, Bani și Orice Alt Lucru Care Ne Preocupă*. Iași: Polirom, 2013.
- Dicu, Mihaela. *Primul Pas spre Horoscop*. Iași: Polirom, 2008.
- Dutton, Richard. *Shakespeare, Court Dramatist*. Oxford: Oxford UP, 2016.
- Houlding, Deborah. “Dignities.” *SkyScript*. 2012, accesat la 30 octombrie 2017.
- Houlding, Deborah. “Houses.” *SkyScript*. 2012, accesat la 30 octombrie 2017.
- Houlding, Deborah. “Mercury.” *SkyScript*. 2012, accesat la 30 octombrie 2017.
- Houlding, Deborah. “Nodes.” *SkyScript*. 2012, accesat la 30 octombrie 2017.

- Howard Traister, Barbara. *The Notorious Astrological Physician of London: Works and Days of Simon Forman*. Chicago and London: U of Chicago Press, 2001.
- Lawrence-Mathers, Anne. "Domesticating the Calendar: The Hours and the Almanac in Tudor England." *Women and Writing c. 1340-1650: The Domestication of Print Culture*. Ed. Anne Lawrence-Mathers and Phillipa Hardman. New York: York Medieval P, 2010. 34-61.
- Lea, Henry Charles. *A History of the Inquisition of the Middle Ages*. vol. 3. New York: Cosimo Classics, 2005.
- Leo, Alan. "Dragon's Head." *Alan Leo's Dictionary of Astrology*. Bel Air: Astrology Center of America, 2010. 156.
- Levy, David H. *The Starlight Night: The Sky in the Writings of Shakespeare, Tennyson, and Hopkins*. Ed. 2. Cham: Springer, 2015.
- Lily, William. *Christian Astrology*. Londra: John Macock, 1659.
- Parr, Johnstone. *Tamburlaine's Malady and Other Essays on Astrology in Elizabethan Drama*. Tuscaloosa: U of Alabama P, 1953.
- Parry, Glyn. "John Dee." *The Occult World*. Ed. Christopher Partridge. New York: Routledge, 2015. 107-116.
- Philip, Brown. "Shakespeare and Astrology." *AstrologyClub*. 17 Nov. 2016. Web, accesat la 30 octombrie 2017.
- Robson, Vivian E. *Stele Fixe și Constelații în Astrologie*. Cap. 2. Trad. Mihaela Ișfan. Iași: Polirom, 2017. 21-64.
- Schechner, Sara J. *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*. Princeton: Princeton UP, 1997.
- Shakespeare, William. *A Midsummer Night's Dream*. *The Complete Works of William Shakespeare (The Oxford Shakespeare)*. Ed. William James Craig. London, Edinburgh, Glasgow, New York, Toronto, Melbourne și Bombay: Oxford UP, 1916.
- Shakespeare, William. *All's Well That Ends Well*. *The Complete Works of William Shakespeare (The Oxford Shakespeare)*. Ed. William James Craig. London, Edinburgh, Glasgow, New York, Toronto, Melbourne și Bombay: Oxford UP, 1916.
- Shakespeare, William. *Hamlet*. Trad. Victor Anestin. București: Contemporary Literature P, 2016.
- Shakespeare, William. *Henric al VI-lea. Partea I*. Trad. Barbu Solacolu. București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.
- Shakespeare, William. *Iuliu Cezar*. Trad. Adolf Stern. Ed. C. George Săndulescu and Lidia Vianu. București: Contemporary Literature P, 2016.
- Shakespeare, William. *King Lear*. *The Complete Works of William Shakespeare (The Oxford Shakespeare)*. Ed. William James Craig. London, Edinburgh, Glasgow, New York, Toronto, Melbourne și Bombay: Oxford UP, 1916.
- Shakespeare, William. *Regele Lear. Opere complete*. Vol. 7. Trad. Mihnea Gheorghiu. București: Univers, 1988.
- Shakespeare, William. *Regele Lear*. Trad. Ludovic Dauș. Ed. C. George Săndulescu and Lidia Vianu. București: Contemporary Literature P, 2016.
- Shakespeare, William. *Regele Lear*. Trad. Margărita Miller-Verghi. Ed. C. George Săndulescu and Lidia Vianu. București: Contemporary Literature P, 2016.
- Shakespeare, William. *Romeo and Juliet*. *The Complete Works of William Shakespeare (The Oxford Shakespeare)*. Ed. William James Craig. London, Edinburgh, Glasgow, New York, Toronto, Melbourne și Bombay: Oxford UP, 1916.
- Shakespeare, William. *Romeo și Julieta. Opere complete*. Vol. 3. Trad. Virgil Teodorescu. București: Univers, 1984.
- Shakespeare, William. *Romeo și Julieta*. Trad. Anca Tomuș. Sibiu: Editura Universității „Lucian Blaga” din Sibiu, 2013.
- Shakespeare, William. *Romeo și Julieta*. Trad. Ștefan Octavian Iosif. București: Biblioteca pentru toți, 1962.
- Shakespeare, William. *The Tragedy of Hamlet, Prince of Denmark*. *The Complete Works of William Shakespeare (The Oxford Shakespeare)*. Ed. William James Craig. London, Edinburgh, Glasgow, New York, Toronto, Melbourne și Bombay: Oxford UP, 1916.
- Shakespeare, William. *Twelfth Night; Or, As You Will*. *The Complete Works of William Shakespeare (The Oxford Shakespeare)*. Ed. William James Craig. London, Edinburgh, Glasgow, New York, Toronto, Melbourne și Bombay: Oxford UP, 1916.
- Sheavyn, Phoebe. *The Literary Profession in the Elizabethan Age*. Manchester: Manchester UP, 1909.
- Smith, William Bruce. *Shakespeare and Astrology*. 1989. U of Richmond, MA Thesis. UR Scholarship Repository, Paper 1083.
- Versluis, Arthur. *Magic and Mysticism: An Introduction to Western Esoteric Traditions*. Plymouth: Rowan & Littlefield Publishers, 2007.
- Walker, Mather. "An Alchemical Viewpoint of Romeo & Juliet." *SirBacon*. n. d. Web, accesat la 30 octombrie 2017.

